

Henrik Pedersen: De danske landbrug fremstillet på grundlag af forarbejderne til Chr. V's matrikel 1688. Kbh. 1928. Reprotryk Kbh. 1975.

»at de enkelte ejendomme nu var væsentligt mere retfærdigt skyldsatte i forhold til hverandre end tidligere, er ikke meget sandsynligt, når den hele fremgangsmåde ved skyldsætningens frembringelse tages i betragtning.«¹

Landbohistorisk Selskab står som initiativtager til genoptrykket af Henrik Pedersens nu klassiske statistiske oversigt over de danske landbrug i 1680'erne. Da værket i mange år ikke har været til at opdrive, samtidig med at det har været stærkt efterspurgt og anvendt som referencegrundlag i en lang række landbohistoriske værker og artikler, har genoptrykket formentlig vakt glæde mange steder i landbrugshistoriske kredse, så det kan være på sin plads at overveje, om værket stadig kan betragtes som fyldestgørende. Foruden Svend Aakjærs indledning fra 1928 har udgiverne formået Fridlev Skrubbeltrang til at forsyne genoptrykket med yderligere 4½ siders kildekritiske bemærkninger, da Svend Aakjærs indledning i mange henseender er uklar og mangelfuld i sin skildring af kildematerialet, først og fremmest fordi den, bortset fra de gængsne instrukser af 16. april 1681, synes at generalisere arbejdets gang for hele det kongerigske område ud fra det jyske matrikelmateriale. Det uheldige heri træder tydeligt frem i skildringen af modelbøgernes indhold, hvor beregningen til hartkorn for agerjordens vedkommende ud fra faktorerne areal, bonitet og brug/hvile foregår efter vidt forskellige principper i henholdsvis Jylland og Østifterne. Det bør kraftigt understreges, at vurderingsmæssigt blev kongeriget ved matrikuleringen delt af en sort streg gennem Lillebælt. Dette forhold understreger den af Fridlev Skrubbeltrang fremførte advarsel mod at anvende Henrik Pedersens materiale til landsstatistiske konklusioner vedrørende det danske landbrugs struktur i 1680'erne. I de kildekritiske bemærkninger fremføres endvidere en berettiget kritik mod opdelingen efter bosættelse (ejerlav), der snarere må opfattes som en stednavnefortegnelse, samt en understregning af, at der ofte har været flere brugere på en i matriklen opført gårdenhed, og at huse uden jord ofte er blevet glemt. De sidste to forhold kan siges at være en naturlig følge af opmålingens formål, som jo var at få fordelt jordbeskatningen efter mere retfærdige kriterier end før. Hvorvidt jordløse huse og en opmålt enhed med to eller flere brugere, som havde lige andel i brug og beskatning, kom med eller ej, var jo i denne forbindelse underordnet. Disse forhold behøver derfor ikke at svække tilliden til den foretagne jordopmåling og vurdering, men får betydning ved vurderingen og udnyttelsen af Henrik Pedersens opstillede tabeller.

Det er på denne baggrund et stort spørgsmål, om udgiverne ikke havde tjent landbrugshistorien bedst ved helt at udskifte Svend Aakjærs indledning fra s. 14*-62* med en ny mere fyldig kildekritisk kommentar, da Fridlev Skrubbeltrang på de tildelte 4½ side i vidt omfang må nøjes med at henvise til de nyere matrikelundersøgelser og deres resultater, uden at disse har kunnet indkorporeres i fremstillingen.

Alene det fremførte må give store betænkeligheder ved anvendelsen af Henrik Pedersens tabelværk, men det afgørende må dog stadigvæk blive, om opmålingen og vurderingen i henholdsvis Jylland og Østifterne var af en sådan karakter, at resultaterne overhovedet med føje kan sammenholdes statistisk.

¹ Carl Christiansen: Dansk statshusholdnings historie under de to første enevoldskonger. II. del. Kbh. 1922, s. 504.

De fire tabeller udarbejdet af Henrik Pedersen vil være de fleste bekendte og omfatter: Tabel I. Antal ejendomme samt hartkorn og dyrket areal i 1682. a. efter bosættelser s. 1-348, Tabel II. Antal ejendomme samt hartkorn og dyrket areal i 1682. b. efter herreder, amter og landsdele, s. 349-353, Tabel III. Besiddelsesforhold opgjort amtsvis ved sammentælling af htk. i 14 ejerkategorier, s. 354-360, og tabel IV. Ejendommenes størrelse opgjort amtsvis ved sammentælling og opdeling af hartkornet for de enkelte brug i 6 gårdkategorier, 3 huskategorier samt anden jord, s. 361-365.

De sidste tre tabeller er baseret på opgørelserne i tabel I samt nogle ikke publicerede sammentællinger af Henrik Pedersen vedrørende de enkelte brugs størrelser og fordeling på godser. Da tabel I's oplysninger om areal og hartkornsansættelse går igen i de øvrige tabeller, for tabel III og IV dog alene hartkornsansættelsen, vil vurderingen af det til grund liggende kildemateriale for disse to variable være altafgørende for vurderingen af hele tabelværkets indhold. Ifølge Svend Aakjær (indledning s. 11) er arealberegningerne baseret på modelbøgernes oplysninger og hartkornet på den endelige matrikel. Det må derfor undre, at man skal frem til 1951 for en samlet gennemgang og vurdering af kildematerialets ophavssituation og udsagnsevne tages op til kritisk evaluering.² For Østifternes vedkommende har C. Rise Hansen beskrevet opmålingsprincipperne og påvist, at de enkelte kommissioner ved det første års opmåling 1681 havde forskellig opmålingsteknik. Endvidere udbygges en samlet vurdering af pålideligheden på dette punkt, dels ved inddragelse af de senere klageprotokollers oplysninger og ommålinger, dels ved at sammenholde arealet for de tre landsbyer, undersøgelsen omfatter, i 1682 og ved den nye opmåling 1769. Begge metoder har usikkerhedsmomenter, som det også påpeges, og tolkningen af arealopmålingernes brugbarhed kan diskuteres. C. Rise Hansen synes dog selv at konkludere, at man, den primitive opmålingsteknik til trods, må opfatte selve arealopmålingerne som generelt pålidelige, selvom de må opfattes som regulerede gengivelser af agerjordens faktiske placering og opdeling i landskabet.³

For Jyllands vedkommende har J. Ryden Rømer ud fra en detaljeret gennemgang af opmålingsteknik og det praktiske opmålings- og udvisningsarbejde, som det er afspejlet i de bevarede kilder, konkluderet, at der er grund til at tro, at opmålingerne generelt giver et rimeligt billede af agerlandets areal i 1683.⁴

Bortset fra tilfældige regnefejl og afskrivningsfejl i den senere ekstrahering fra opmålingsprotokollerne over ekstraktprotokollerne til modelbøgerne vil det ligeledes være rimeligt at antage, at de foreløbige konklusioner vedrørende markbøgernes pålidelighed, som de ovenfor er gengivet, kan udstrækkes til at omfatte modelbøgerne, således at arealoplysningerne hos Henrik Pedersen kan anses for brugbare. Flere detailanalyser bør dog nok foretages af enkelte landsbyer opmålt af forskellige kommissioner, førend en endelig vurdering kan gives.

Hvad hartkornsansættelsen angår er det nødvendigt med en nærmere vurdering af ensartetheden i jordvurderingen for bonitet og brug/hvile. Instruksen af 16/4 1681 nævner vel, at den enkelte ager skal ansættes i bonitet (indl. s. 27), men en sammenholden med markbøgernes oplysninger viser, at dette er sket gennem en samlet vurdering af den enkelte ås. Agrene i den enkelte ås får følgelig samme bonitetsvurdering. Af instruksens § 4 (s. 27*) fremgår det, at boniteringen skal ske på baggrund af to vurderinger. Den enkelte ager skal vurderes som værende enten rug/bygjord, blandkornsjord, boghvedejord

² C. Rise Hansen og A. Steensberg: *Jordfordeling og Udskiftning*. Det kgl. danske videnskabernes selskab. Hist.-fil. skrifter, bd. II, nr. 1. Kbh. 1951, s. 21-126.

³ Anf. værk, s. 76 f. og s. 432.

⁴ Jørgen Ryden Rømer: *En undersøgelse af historiske marksystemer i Centraljylland omkring slutningen af 1600-tallet på grundlag af Chr. V.s matrikel*. Utrykt speciale. Aarhus 1976, s. 52-79 og s. 109.

eller havrejord. Dernæst skal jorden efter sin fysiske beskaffenhed placeres indenfor en af ti mulige kategorier. I markbøgerne for øerne ses disse krav at være blevet fulgt, således at de enkelte åse, hvis man deler rug og bygjordskategorien, har kunnet gradueres i 50 forskellige bonitetsgrupper. Disse grupper bør nok forkortes ned efter instruksens inddeling i god, middelmådig og ond jord. Herved når man en opdeling i 13 kategorier, som følger:

jordart	udsæd	rug	byg	blandkorn	boghvede	havre
god		2	2	3	3½	6
middelmådig			2½	3½	4	7
ond			3	4	5	8

Disse 13 kategorier skulle så igen omregnes til hartkorn efter en skala, der indeholdt ni forskellige trin, som angivet i den enkelte rubrik i skemaet ovenfor.

Sammentællingen i de 13 kategorier ses at være gennemført i Østifterne, hvor opde-
er gennemført på side 1 i opgørelsen over den enkelte driftsenhed i modelbøgerne, mens hartkornsomregningen i de ni klasser aldrig blev gennemført efter instrukserne af 16. april 1681.⁵ For Jyllands vedkommende blev de forskellige bonitetsgrupper ifølge den jyske instruks (s. 34* f.) gennemført og indskrevet i markbøgerne, men ikke anvendt ved modelbøgernes sammentællinger, her er det eneste led mellem markbøgerne og modelbøgernes arealberegninger.

Hvad dækker disse to boniteringsprincipper da. Ifølge ovennævnte skema synes det klart, at de to vurderinger skulle supplere hinanden, men således at udsædsangivelsen vejede mest ved hartkornsberegningen. Den fysiske beskrivelse er vel umiddelbart forståelig, men ingen oplysninger findes vedrørende fremgangsmåden ved vurderingen i marken: Udsædsangivelsen giver større problemer. Undersøgelser viser, at hvor der er fundet faktiske udsædsoplysninger, harmonerer disse ikke med de i markbøgerne foretagne vurderinger. J. Ryden Rømer er inde på, at betegnelserne er faste inddelingskategorier i Skåne og på øerne, men i det store og hele ukendte i Jylland, samt at de må være et udtryk for forskelle i dræning og godskning.⁶ Hvorom alting er, så blev disse bonitetsklasser for øernes vedkommende i det senere beregningsarbejde yderligere indskrænket til 4 klasser efter følgende skema:

jordart	rug	blandkorn	boghvede	havre
god	Klasse I	Klasse II		Klasse III
middel				
slet				Klasse IV

D.v.s. at boniteringen stadig havde forbindelse til den foretagne vurdering ifølge instruksen, mens den helt blev opgivet for Jyllands vedkommende og erstattet af vurderin-

⁵ Finn Stendal Pedersen: Kilder til belysning af Chr. V.s matrikulering i Østifterne. Odense 1975. Kilde 26. Resolutioner af 7. maj 1684, 18. nov. 1684 og 13. april 1685 og 9. marts 1686, s. 191-226.

⁶ Jørgen Ryden Rømer: anf. værk, s. 58 f.

gerne ved de senere kommissioner. Boniteringen af Jylland får herved et mere skønsomt præg end for Østifternes vedkommende. Alt i alt kan de på dette grundlag ansatte bonitetsklasser næppe anses for at være generelt pålidelige.

Hvad endelig brug/hvile-forholdet angår, synes undersøgelser at vise, at det for såvel Østifterne som Jylland blev angivet som et skøn, der meget ofte, afhængigt som det var af de lokale oplysninger, var fejlagtigt og for lavt. For Jyllands vedkommende blev det erstattet af en fast reduktionsfaktor indbygget i bonitetsgrupperne, for Østifternes vedkommende af en reduktion til vangeskifternes hvile. For begge beregningsmetoders vedkommende må man nok sætte et spørgsmålstejn ved retfærdigheden af disse løsninger.⁷

Udover disse generelle problemer vedrørende kildernes oplysninger vedrørende bonitet og brug/hvile, må det erindres, at man beregningsmæssigt foretog en række ændringer uden nogensomhelst forbindelse med den foretagne ansættelse til bonitering og brug/hvile af hensyn til det samlede skattegrundlags forøgelse. Omregninger som havde vidt forskellige følger for de enkelte brug og som ganske arbitrært brød med hensigten bag den foretagne opmåling og vurdering.⁸ Udover ansættelsen af jordværdien indeholder hartkornet en omregning af de ansatte produktionsværdier for høslet, høveders græsning og svins olden; ansættelser, som måtte være meget skønsommelige ifølge instrukserne, og som let kunne få et vidt forskelligt udfald fra herred til herred og fra kommission til kommission.

Man må konkludere, at man ud fra de foreliggende erfaringer ikke kan fæste tiltro til agerarealernes omregning til hartkorn, ligesom hartkornstallet indeholder andre produktionsværdier end det årligt dyrkede areal. Herved bliver sammenholdet af Henrik Pedersens arealoplysninger og hartkornoplysninger meningsløs, og det må desværre understreges, at det endelige hartkornstal for de enkelte steder i landet kun kan tages som udtryk for en arbitrær skatteligning, som hvilede på jorden til 1844-matriklens fremkomst, og hvis retfærdighed i forhold til de enkelte driftsenheders brugsværdi og indbyrdes relative driftsforhold vi i dag er ude af stand til at vurdere. En vej frem vil muligvis være at gennemføre en række hartkornsberegninger for de enkelte kommissionsområder ud fra de oprindelige instrukser og ud fra markbøgernes oplysninger (for Østifternes vedkommende kan modelbøgerne anvendes) for herigennem at få et mål for, hvorledes de forskellige omregningsformer påvirkede det samlede resultat. Som oplysningerne i dag kan samles, må det konkluderes, at Henrik Pedersens tabelværk ikke kan anvendes til at foretage landbrugsøkonomiske statistiske vurderinger for hartkornoplysningernes vedkommende, d.v.s. at halvdelen af tabel I, halvdelen af tabel II samt tabel III og IV bør udelukkes fra anvendelse ved kommende undersøgelser, mens arealoplysningerne vel med nogen forsigtighed kan anvendes som udtryk for fordelingen af det dyrkede agerareal i 1682/83. Da de imidlertid ikke siger noget om mulighederne for kvæghold eller jordkvalitet i de enkelte bebyggelser, vil også anvendelsen af dette statistiske mål let blive misvisende. Konkluderende må det fremhæves, at Henrik Pedersens tabelværk over det danske landbrug 1688 ikke alene er klassisk, men også synes forældet. Når Landbohistorisk Selskab således har påtaget sig ansvaret for denne genudgivelse uden fyldestgørende indledning, må det stærkt håbes, at selskabet ligeledes fremover vil påtage sig ansvaret for at støtte bestræbelser på at få et klarere billede af matrikelarbejdernes kildemæssige værdi samt støtte de undersøgelser med udgangspunkt i markbøgerne, som Henrik Pedersen selv anviste som målet for sin beundringsværdige arbejdsindsats (indl. s. 1-14).

Finn Stendal Pedersen

⁷ C. Rise Hansen: *anf. værk*, s. 111 ff. og Jørgen Ryden Rømer: *anf. værk*, s. 60.

⁸ Carl Christiansen: *anf. værk*, s. 501.